

Apenstreken in de zorg

Gedrag en zorg vanuit een ander perspectief

Patrick van Veen, bioloog

Directeur oprichter Apemanagement®, Lid Executive Committee Global Board Jane Goodall Institute-Global

De doelstelling is het verhogen van het individuele welzijn, het verminderen van afwijkende gedragspatronen en het verlagen van stress bij wilde dieren in gevangenschap.

Zo werd begin jaren tachtig voor het eerst het begrip 'environmental enrichment' (verrijking in het Nederlands) (Markowitz 1978, 1982) geïntroduceerd. Het was een nieuwe kijk op de manier waarop wilde dieren in gevangenschap gehouden moesten worden. Voor het eerst werd op een meer wetenschappelijke manier gekeken naar de wijze waarop onder andere huisvesting en de manier waarop voedsel werd aangeboden invloed hebben op het welzijn van individuele dieren. Tot die tijd waren de belangrijkste uitgangspunten in de wijze waarop dierverzorging en huisvesting waren ingericht, gefocuseerd op collectie beheer, fokprogramma's en commerciële presentatie (hoe ziet het plaatje eruit). Maar, uit die tijd kennen we ook de ijsberende ijsbeer die apathisch van links naar rechts door het verblijf loopt, tijgers die alleen maar stereotype gedragingen vertonen en chimpansees die vormen van automutilatie vertonen door zichzelf langdurig te bijten of kaal te plukken (Swaigood 2005). Door het groeiend bewustzijn dat welzijn ontzettend belangrijk is voor de gezondheid van dieren en de noodzaak om sociale conflicten in groepen te verminderen, ontstond de aandacht voor verrijking. Naast de maatschappelijke druk was natuurlijk ook de financiële prikkel een belangrijke drijfveer. Doordat dieren minder gezondheidsproblemen hebben, is er minder agressie binnen de groep, maar is er ook minder agressie gericht op dierverzorgers en bezoekers en worden kosten voor dierenarts, maar ook veiligheidsmaatregelen lager. Daarnaast draagt een positief gedragsplaatje ook bij aan een betere bezoekersbeleving.

“In een dierentuin hebben we meer aandacht voor het welzijn van een groep chimpansees dan in de zorg voor een populatie patiënten/cliënten.”

Inmiddels is verrijking een standaardprocedure geworden in de werk- en denkwijze van dierverzorgers en dierentuinen in Angelsaksische landen en noordwest Europa. Echter, we zien ook een trend waarbij verrijking minder aandacht krijgt en naar de achtergrond schuift. Hieraan liggen twee belangrijke ontwikkelingen ten grondslag: ten eerste een steeds grotere financiële focus, waarbij steeds sterker de afweging tussen baten en lasten wordt gemaakt en de tweede ontwikkeling is de toename van niet vakinhoudelijke managers in het werkveld. Door deze laatste trend zien we spanningen ontstaan tussen de verschillende groepen professionals die verantwoordelijk zijn voor dagelijkse operatie van een dierentuin.

“De toename van vak-incompetente managers in de zorg en dierentuinen heeft een lineair verband met de afname van de focus op welzijn van individuen die afhankelijk zijn van de vak-competente professionals die verantwoordelijk zijn voor de dagelijkse zorg”

Verrijking, primaten en cliënten

Bij verrijking kennen we drie belangrijke aandachtsgebieden (Hosey 2013):

1. Sociale verrijking
2. Voedsel verrijking
3. Omgevingsverrijking.

Bij *sociale verrijking* is er aandacht voor de samenstelling van de groep. Twee potentiële alfa-mannen in een gorillagroep zorgt voor moord en doodslag. Een peutergroep chimpansees zonder volwassen individuen zal slachtoffers opleveren ten gevolge van pesten. Maar ook karakters die elkaar niet liggen zullen leiden tot confrontaties. In tegenstelling tot natuurlijke groepen in het wild hebben in dierentuinen en onderzoekscentra mensen een voortdurende invloed op de groepssamenstelling. Daarom is het nodig deze voortdurend te monitoren om het welzijn niet te schaden en de juiste afwegingen te maken als de samenstelling wordt gewijzigd. Er wordt steeds meer onderzoek gedaan naar persoonlijkheidssteden die kunnen bijdragen aan de selectie van de juiste individuen die nieuw geïntroduceerd kunnen worden in een groep.

In welke mate wordt er bij groepssamenstelling in de zorg gekeken naar de persoonlijkheden, de persoonlijke belangen en de juiste mix van individuen? En is er na introductie van een nieuwe cliënt in een groep nog aandacht voor de invloed die de groep heeft op het individu en natuurlijk ook de invloed van de cliënt op de groep?

Vaak zijn juist financiële prikkels meer leidend bij een groepssamenstelling dan de selectie van de juiste persoon. Wie heeft de juiste zorgindicatie en waar moeten bedden opgevuld worden? De afweging welke invloed een sociale omgeving op de persoon heeft, is dan meestal van ondergeschikt belang.

Voor dieren die in het wild leven zijn er twee belangrijke drijfveren die de dagelijkse activiteiten bepalen. Deze twee drijfveren zijn voortplanting en eten. In gevangenschap worden de activiteiten die nodig zijn om te voldoen aan deze twee drijfveren tot een minimum beperkt. Het aantal potentiële partners is erg beperkt en vaak is competitie in partnerselectie uitgesloten. Gorillamannen die elkaar vermoorden om zo een harem over te nemen, gevolgd door kindermoord uitgevoerd door de winnende man worden zo veel mogelijk door de diervverzorgers voorkomen. Niet alleen vanwege de dieren, ook met het oog op wat bezoekers van deze gewelddadigheden zouden vinden. Eten wordt meestal aangeboden in letterlijk hapklare brokken.

Doordat de activiteiten beperkt worden, ontstaat vaak verveling en stress. Door voedsel op andere manieren aan te bieden worden prikkels vaak vergroot en activiteit gestimuleerd. Voedsel kan verstopt worden, chimpansees en orang-oetans krijgen vaak voedsel aangeboden in zogenaamde puzzelboxen. Ook het aanbieden van kleine porties, afwisselend en onbekend voedsel en het versterken van concurrentie kan het welzijn vergroten. Daarnaast kunnen andere activiteiten zoals het doen van onderzoek en gedragsexperimenten bijdragen aan het voorkómen van verveling.

Heeft de zorg de verantwoordelijkheid om de cliënten activiteiten en dagbesteding aan te bieden? Is een tv en een internetverbinding voldoende om verveling tegen te gaan? En is verveling bij

behandeling een negatieve factor? Het heeft er de schijn van dat niet alleen financieel beleid, maar ook onze visie op behoeften van mensen (zie volgende paragraaf over Maslow) een belemmerende factor is in de wijze waarop wij aanvullende activiteiten aanbieden in de zorg.

"Eten is één van de belangrijkste activiteiten gedurende de dag, niet alleen hoe eten wordt aangeboden is van belang, maar ook variatie en kwaliteit. Alleen maaltijden die minimaal twee weken lang geconsumeerd zijn door de verantwoordelijk facilitair manager en bestuurder zouden aangeboden mogen worden aan cliënten."

De laatste vorm van verrijking is de omgevingsverrijking. Met het ontstaan van de inzichten rondom verrijking begin jaren tachtig, ontstond ook het inzicht dat de wijze waarop een verblijf gebouwd en ingericht werd van invloed is op sociaal welzijn. Zo bleken orang-oetans meer behoefte te hebben aan individuele, gescheiden verblijven dan chimpansees die groepsverblijven nodig hebben. Bij chimpansees is de omvang van de oppervlakte essentieel, maar bij orang-oetans is de hoogte van klimstructuren cruciaal. Bij bavianen kunnen bosschages in het verblijf stress verhogend werken, bij chimpansees zijn ze stress verlagend. Met andere woorden, het bouwen van een verblijf is maatwerk en vraagt gedegen kennis van de soort waarvoor men het verblijf bouwt. Het is belangrijk dat de ontwerper kan kijken en denken vanuit het perspectief van de soort. Het kan zelfs helpen om de positie te wisselen en een aantal dagen in het verblijf te zitten om te snappen wat de aap beleeft. En dan blijken bijvoorbeeld zichtlijnen heel cruciaal, maar ook bereikbaarheid van structuren.

In de zorg lijkt er vaak meer belang gehecht te worden aan de status en de erkenning van de architect dan de cliënt. Omgeving werkt deprimerend. Ramen zijn te hoog om naar buiten te kijken, privacy is onmogelijk en geluid wordt op geen enkele manier gedempt. Maar ja, het originele ontwerp is een aanwinst. Elk detail heeft invloed op het welzijn van dier en cliënt. Een ontwerp mag nooit leidend zijn, alleen welzijn. Er is één concessie: het moet ook werkbaar zijn voor personeel. Soms is de aandacht voor omgevingsverrijking zo ver door- geslagen dat constructies onwerkbaar en soms zelfs ronduit gevaarlijk zijn. Een beetje meekijken vanuit Arbo perspectief kan dan gewenst zijn.

"Het is jammer dat chimpansees niet kunnen tekenen anders zouden zij de enige zijn die hun verblijf mogen ontwerpen. Waarom laten we een architect een kliniek ontwerpen en niet cliënten?"

Waarom is het denken vanuit verrijking nauwelijks doorgedrongen in de zorg? Komt dit door het ontbreken van kennis of zijn het de financiële middelen die ontbreken?

Mijn overtuiging is dat het samenhangt met de manier waarop wij kijken naar de behoefte die een mens nodig heeft. Ons "behoefte-denken" wordt al meer dan 70 jaar bepaald door dezelfde inzichten.

Maslow en de behoeften

Wat heeft een mens nu echt nodig? Is het voldoende dat een mens op tijd kan eten en drinken, regelmatig kan slapen, een toilet heeft, bij koude over een kachel beschikt om zich aan te warmen en bij ziekte de basale medische zorg krijgt? Of is er nog meer nodig: moet hij ook nog iemand hebben om tegen te praten en moet hij een dak boven zijn hoofd hebben?

De grote vraag is, hoe weet je wat iemand in de basis nodig heeft? Een vraag die niet alleen voor mensen geldt maar ook voor een diervorzorger. Zoals toegelicht, is in dierentuinen het inzicht hierover de laatste decennia sterk veranderd.

Het lijkt erop dat de zorg voor mensen in belangrijke mate nog steeds wordt bepaald door het denkbeeld van de Amerikaanse klinisch psycholoog Abraham H. Maslow die in 1943 zijn 'Piramide van behoeften' publiceerde. In deze theorie stelt hij dat de menselijke behoeften hiërarchisch zijn georganiseerd. Eerst moeten de basisbehoeften vervuld worden, dan pas is er de noodzaak om de behoeften op een hoger gelegen hiërarchisch niveau in te vullen.

Figuur 1. Piramide van Maslow (1943) Volgens Maslow is er een hiërarchische ordening in de behoeften die mensen hebben. In zijn visie kan een mens pas werken aan de invulling van het volgende niveau van behoefte als aan de onderliggende behoeften is voldaan.

Veel zorg is georganiseerd op basis van deze theorie. Vaak is de veronderstelling dat als de basisbehoeften maar zijn voorzien, de mens kan overleven. En dat de overheid, inclusief de financiering van de medische zorg, alleen verantwoordelijk is voor de basale behoeften.

Maar klopt de piramide van Maslow wel? En is er ooit bewijs gevonden voor zijn theorie?

Al in de tijd dat Maslow met zijn theorie kwam, was er hevige kritiek. Het bleek dat mensen soms al behoeften op een hoger hiërarchisch niveau invulden terwijl de basis nog bij lange niet ingevuld was. Tijdens de Tweede Wereld Oorlog bleken mensen in kampen zich juist bezig te houden met sociale contacten en zelfontplooiing, terwijl zeker niet aan de basisbehoeften werd voldaan.

Zo is er ook bewijs gevonden dat mensen altijd streven naar hiërarchie in sociale groepen en dat status en erkenning hiervan in sociale groepen zeer basale drijfveren zijn. Volgens Maslow zou dit pas op het vierde niveau aan bod komen, terwijl het in de praktijk juist één van de eerste activiteiten is die mensen uitvoeren als ze elkaar tegenkomen: bepalen wie de baas is!

Misschien tijd voor een herziening en voor een kanteling (Van Veen 2014).

Figuur 2 Behoeften ordening aangepast. De behoeften zijn niet meer hiërarchisch gerangschikt, maar moeten naast elkaar ingevuld worden.

Maslow op zijn kant

Vanuit historisch perspectief, de ervaringen met sociale dieren en de inzichten over verrijking zou het model van Maslow gedraaid moeten worden en kunnen we stellen dat aan alle categorieën behoeften voldaan moet worden. De mate waarin uit alle categorieën wordt geput, hangt af van de situatie en omgeving. Gedurende een dag van 24 uur zal uit meerdere kolommen aan een behoefte voldaan moeten worden.

Laat ik het model toelichten vanuit het gedrag van apen.

Lichamelijke behoeften zoals eten, drinken, lucht, een slaapnest en warmte zijn voor een chimpansee net zo belangrijk als voor een mens. De tijd en energie die hij hieraan besteedt, is afhankelijk van omgeving, tijd van het jaar en sociale hiërarchie binnen zijn groep. In een dierentuin worden deze basisbehoeften voorzien door de dierversorgung en dat betekent dat er tijd over is.

De reden waarom apen een sociale structuur nastreven en accepteren, is energiebesparing. Als je regelt wie als eerste mag eten of een slaapplek mag uitzoeken, verspil je minder energie dan wanneer je voor alles moet vechten. Als je laag in de hiërarchie staat, krijg je minder te eten, maar je hoeft ook niets te verspillen.

Daarmee wordt de vierde kolom **waardering, erkenning, sociale structuur en vertrouwen** een belangrijke basisbehoefte, die in een sociale groep organiseert hoe jij de lichamelijke behoeften kunt verdelen zonder veel verspilling van energie. Vertrouwen hoort hierbij en we kunnen ook waarnemen dat apen veel tijd besteden aan het bevestigen van vertrouwen. Het vlooi gedrag¹ dat apen vertonen, heeft hierin een belangrijke functie. Het vermindert stress maar bevestigt ook relaties.

Apen zoeken **veiligheid** door in groepen te leven, maar ook de vorming van de sociale structuur in deze groep is belangrijk. Bavianenmannen zijn door het samenwerken in een clanstructuur in staat om een leeuw te vermoorden. Maar, ze zijn afhankelijk van de vrouwen om voldoende voedselzekerheid te hebben gedurende de jaarcyclus. In droge seizoenen zijn het de vrouwen die de volgende voedselplek aanwijzen. Chimpanseemannen vormen coalities om de groep te verdedigen tegen andere groepen en daarbij bakenen ze een territorium af. Door middel van hun sociale structuur garanderen ze **zekerheid** dat er voldoende voedsel is binnen hun leefgebied.

Voor sociale dieren zoals chimpansees is de **sociale interactie** ontzettend belangrijk. Genegenheid, aandacht, verzoening en strijd nemen we in elke groep waar. De vraag is of dit een behoefte is zoals Maslow deze bedoelde of dat de sociale behoefte zoals hij hem omschreef een instrument is om de basisbehoeften te reguleren. Daarnaast moeten we niet vergeten dat sociale contacten noodzakelijk zijn om een voortplantingspartner te vinden en dus de soort in stand te houden. Maar net zoals mensen hebben apen een lange kindertijd. Hierin moeten basisvaardigheden geleerd worden om te kunnen overleven. Hiervoor is tolerantie ten opzichte van kinderen nodig, maar ook sociale interacties als spel en ruzie. Het klinkt mogelijk vreemd, maar spelen is voor chimpanseekinderen net zo belangrijk als eten, drinken en slapen. De vaardigheden die ze daarbij leren, zijn belangrijk om als volwassene te kunnen overleven. Ook mensenkinderen blijken in alle omstandigheden te spelen. Waarschijnlijk niet alleen als tijdverdrijf, maar spel is ook een manier om straks zelf te weten, hoe te overleven.

Het is bekend dat sociale dieren die geen sociale contacten hebben meestal niet oud worden, ziektes ontwikkelen en wegglijnen. Helaas worden regelmatig chimpansees in beslag genomen die lange tijd solitair zijn gehouden. Vaak hebben deze dieren naast gestoorde gedragingen en angsten ook veel fysieke kwalen. Chimpansees die tijdelijk van een groep geïsoleerd moeten worden, zullen vandaag de dag in een dierentuin bijna altijd samen met een groepsgenoot afgezonderd worden.

Maar hebben chimpansees dan ook behoefte aan **zelfontplooiing**? De frustratie van veel dierverzorgers is “smearing”. Dit gedrag kenmerkt zich door chimpansees die met hun eigen ontlasting de muren van hun verblijf beschilderen. Overigens hebben dierverzorgers dit lange tijd niet gezien als beschilderen maar als stressgedrag. Inmiddels zijn er nog maar weinigen die dit als stressgedrag bestempelen, aangezien er nauwelijks stress signalen worden waargenomen als chimpansees hiermee bezig zijn. Maar wat is het dan? Bij apen zien we gedragingen die geen verband lijken te hebben met de invulling van de basis- of sociale behoeften. Het slopen van voorwerpen in het verblijf, het smeren met poep en andere vloeibare substanties, maar ook positievere gedragingen zoals spelen, humor en

ontdekken. Voor chimpansees lijken de bladeren, takken en vruchten die net niet bereikbaar zijn altijd aantrekkelijker dan het voedsel dat ze aangeboden krijgen. We zien dan ook bijna altijd dat ze manieren proberen te bedenken om bij dat voedsel te komen. Ze hebben het niet nodig, het kost ze energie, het levert risico's op, maar toch proberen ze voedsel met stokken uit het water te hengelen of stroomdraden om bomen te omzeilen.

Maslow, verrijking en de zorg

Wie in de wetenschappelijke literatuur zoekt naar de wijze waarop de invulling van behoeften cruciaal is in de zorg, zal met name artikelen vinden over Human Resource Management. Zelfontplooiing, waardering, groepsstructuur en aandacht zijn termen die binnen de zorg met name geassocieerd worden met de ontwikkeling van medewerkers. Het behoeften- en welzijnsdenken richting cliënten lijkt daarmee ondergeschikt.

“Dieren kunnen rekenen op de steun van activistische groepen en de Partij voor de Dieren, medewerkers in de zorg kunnen rekenen op vakbonden en uitgebreide wetenschappelijke studies naar personeelsmanagement. Maar wanneer komt er de Partij van de Cliënt? Of is dit zo een kleine doelgroep dat activisme daarvoor niet loont?”

Helaas worden beleidsmakers nog steeds sterk gedreven door financiële prikkels en zijn hun uitgangspunten gebaseerd op inzichten die sterk verouderd zijn. Is het niet tijd dat er een herijking komt waarbij we in de zorg op een vergelijkbare wijze naar cliënten gaan kijken als we in een dierentuin naar de dieren kijken? Cliënten in de zorg zijn geen product en we kunnen ze niet opnemen op de financiële balans. Wij hebben de verantwoordelijkheid gekregen om voor ze te zorgen en hun optimale welzijn na te streven. Zij hebben geen vrijwillige keuze, hun positie en rol is ontstaan uit historische keuzes en daarmee hebben wij die verantwoordelijkheid zelf genomen. Is het dan ook niet vanzelfsprekend dat wij alles in het werk stellen om invulling te geven aan deze verantwoordelijkheid? Zoals elke behandelaar, manager, bestuurder, medewerker in de zorg de keuze heeft gemaakt om met cliënten te werken en daarmee de verantwoordelijkheid heeft genomen om zorg te dragen voor de optimale zorg maar ook voor het welzijn van de cliënt.

i

De term vlooiën bij apen is ontstaan in een tijd dat er geen aandacht was voor hygiëne in de verblijven van apen.

Door het vlooiën ontstaat er bij apen binding en vertrouwen omdat er bij het trekken aan de haren endorfine worden aangemaakt. Deze lichaamseigen drug zorgt voor de ontspanning, maar het verbindt ook. Bij mensen is het fysieke vlooiën vervangen door praten: roddelen en informele gesprekjes hebben een vergelijkbare functie van verbinding. Maar, er zijn ook vele rituelen die een rol hebben zoals het samen koffie drinken en begroetingen.

Bloomsmith, M., Alford, P. L., & Maple, T. L. (1988). Successful feeding enrichment for captive chimpanzees. *American Journal of Primatology*, 16, 15 5-164.

Markowitz, H. (1978). Engineering environments for behavioral opportunities in the zoo. *The Behavior Analyst*, 1, 34-47.

Markowitz, H. (1982). *Behavioral enrichment in the zoo*. New York: Van Nostrand Reinhold.

Hosey, G., Melfi, V., Pankhurst, S. (2013). *Zoo animals: behaviour, management, and welfare*. Oxford University Press

Swaigood, R.R., Shepherdson, D.J. (2005). Scientific Approaches to Enrichment and Stereotypies in Zoo Animals: What's Been Done and Where Should We Go Next?. *Zoo Biology* 24:499–518

Van Veen, P.T.H. (2014). *Apenstreken die vervelen, Over gedragsbeïnvloeding bij mensen en apen*. VVI-Uitgeverij, Eijsden.